

Žensko autorstvo: problemi (re)kanonizacije

Nakon što sam u prethodnom poglavlju problematizirala ograničenja post-modernističkih pristupa u koncipiranju roda, tijela i invaliditeta isključivo kao diskurzivnih konstrukata te ukazala na potrebu uspostavljanja teorijski artikuliranog, ali materijalno ukorijenjenog ženskog subjekta, u ovom dijelu knjige pažnju preusmjeravam na recepcijske i historiografske uvjete u kojima se takav subjekt pojavljuje ili izostaje iz književnih narativa. Poglavlje se fokusira na književnopovijesne i teorijske modele prevrednovanja i (re)kanonizacije ženskog autorstva u bugarskom postsocijalističkom i postjugoslavenskom kontekstu.

Rad *Ženski identitet: norme, predodžbe, likovi u bugarskoj kulturi od 19. do početka 20. stoljeća* (*Женската идентичност: норми, представи, образи в българската култура от XIX - началото на XX век*, 2001) Krasimire Daskalove jedan je od prvih u bugarskom kulturnom kontekstu koji pokušava opisati mehanizme isključivanja spisateljica iz bugarskog nacionalnog kanona, pogotovo analizirajući stereotipe kojima se služe muški autoriteti koji takvim isključivanjem ravnaju. Poziciju vlastite nacionalne kulture opisuje kroz ustaljenu figuru zaostajanja za Zapadom, propuštanja drugog feminističkog vala koji „treba nadoknaditi“, a uzroke takvog zaostajanja vidi u „uspješnom poslu“ komunističke propagande koja je „potisnula dosege drugog vala zapadnog feminizma“ što je uzrokovalo svođenje emancipacijski predodžbi jedino na pravo na rad (Daskalova 2001). Kasnije će i druge kritičarke glavnog neprijatelja afirmaciji feminističke teorijske misli tražiti u bivšem režimu, ali i u repatrijarhalizirajućim pokušajima posthumnog obračuna s njegovim ideološkim ostacima u vidu naslijeđenog književnog kanona.

Daskalova ovdje reafirmaciju ženskog autorstva i feminističke teorijske misli stavlja u kontekst već započetog „građanskog rata“ među već postojećim ‘univerzalnim’ interpretacijama povijesti“. Nasuprot nepovoljnoj dijagnozi izražava nadu da „granice književnog kanona mogu biti poljuljane“. Potrebno je samo da pogled usmjerimo prema našem suvremenom dobu i novokonstruiranim identitetima donedavno marginalnih društvenih zajednica. U njima leži potencijal za dekanonizaciju kanona, za njegovo historiziranje i razotkrivanje njegove uvjetovanosti, odnosno njegovog dominacijskog karaktera“ (Daskalova 2011). Pozitivnu alternativu oblicima reproduciranja muške moći traži u feminističkom otporu, odnosno u aktiviranju „otporne čitateljice“ (*resisting reader*) kao poznate strategije koju u svom poznatom radu afirmira Judith Fetterley „s aktivnom i istraživačkom pozicijom koju ne konzumira jednostavno tekstove napisane od strane tradicionalne povijesti“ (Isto). To su čitateljice odlučne prekinuti tradiciju

muške dominacije u patrijarhalnoj kulturi „obraćanjem pažnje na načine na koje neki tekstovi mogu reproducirati tu dominaciju“ (Isto).

Milena Kirova pak godinu dana ranije u polemičkom tekstu *Bijeda patrijarha: žene i kanon u književnosti* (*Бедата на матриарха: жените и канонът в литературата*, 2000) suprotstavlja se ideji revizije kanona s feminističkih pozicija. Pozivajući se na poistovjećivanje autorske pozicije s pozicijom patrijarha izgrađenoj na sliku monoteističkog Boga Oca² upućuje da žena može ući u tako izgrađen kanon samo žrtvovanjem vlastitog tijela, odnosno vlastite ženskosti te se nasuprot nastojanjima feminističke revizije kanona zalaže za odbacivanje same njegove autoritarne strukture, odnosno za njegovo razlaganje. Kako smo vidjeli u uvodnom poglavlju, napetost između borbe za priznanje određenog statusa i za razaranje samih struktura koje omogućuju status kao takav stalno je mjesto unutarfeminističkih promišljanja i neslaganja. Kirova ovdje ostaje na pozicijama poststrukturalističke kritike jedne predimenzionirane i prevladane vizije autorstva koja je naišla na suštinske kritike (npr. Burke 1998 i Miller 1988).

Petnaest godina poslije u dvije varijante svog rada *Žene i kanon – je li opravdano govoriti o ženskom književnom kanonu danas?* (*Women and the Canon – Are We Justified to Speak of Female Literary Canon Nowadays*, 2015) i *Možemo li govoriti o ženskom književnom kanonu danas?* (*Можем ли да говорим за женски литературен канон днес?*, 2016) Kirova nudi tek nešto kompleksniju i otvoreniju viziju prevladavanja muškocentričnog kanona koju na kraju sažima na tri mogućnosti: 1. revizija nacionalnog kanona s ženskog gledišta s težnjom za uvrštavanjem nepravedno izostavljenih autorica, 2. izgradnja alternativnog ženskog kanona i 3. dekonstrukcija samog pojma kanona kao neizbježno hijerarhijskog i autoritarnog modela te pokušaj izgradnje „slobodne konstelacije neovisnih centara ideje važnosti: centara određenih različitim tematskim, žanrovskim, ideološkim i drugim orijentacijama“, odnosno izgradnju „politopičkog i polifonog ne-kanona“ (Kirova 2016: 184–186). Međutim, ni ovdje ne pokazuje nikakav odmak od postuliranja isključivo osporavajuće vizije autorstva i kanona, odnosno ostaje na strani potpune dekonstrukcije subjekta, što uključuje i feministički subjekt. Štoviše, Kirova izražava eksplicitno žaljenje zbog upornog vraćanja „esencijalističkog impulsa“ koji „reproducira potrebu za spoznajom svijeta unutar jasno razdvojenih neambivalentnih pojmova definiranih vlastitom ‘biti’ (po mogućnosti ‘vječnom’ i ‘univerzalnom’), kategorija i koncepata“ (Isto: 179). Ove tendencije opisuje kao u neku ruku žaljenja vrijednu neizbrisivu „prirodu ljudske misli“ tvrdeći da je ona trajno obilježena „neiskorjenjivim esencijalističkim impulsom koji se ciklički vraća“ nakon svih dekonstrukcijskih poduhvata, čime

2 Opet izravno suprotstavljajući se feminističkoj teologiji koja upućuje na elohimsku tradiciju koja stvaranje tumači prvenstveno pozivanjem na citat: „Na svoju sliku stvori Bog čovjeka, na sliku Božju on ga stvori, muško i žensko stvori ih“ (Post 1,26-27).

zapravo na paradoksalan način esencijalizira esencijalizirajuću „prirodu ljudske misli“, dok ja smatram da je možda bolje ove dvije tendencije ljudskog mišljenja promatrati u međusobno dinamičkim povijesno promjenjivim odnosima. Pri tome kritike koje dolaze nakon dekonstrukcije ne treba nužno čitati kao oblike esencijalizacije jer nerijetko predstavljaju puno složeniji pogled na subjekt koji uvažava kako njegove mnogostrane uvjetovanosti tako i procesualnost njegovog postojanja kao nastajanja.

Iz perspektive bugarske kulture 2015/2016. Kirova u proteklom desetljeću vidi procvat transfera zapadne feminističke misli u prostor vlastite nacionalne kulture, a takav stav uz neke ograde³ projicira i na čitav prostor „Istočne Europe“. Pri tome „logiku kulturnog transfera“ suprotstavlja marksističkim tezama o materijalnoj uvjetovanosti ideologije kao da sami transferi, i pojam prestiža vezan za Zapad, nemaju i svoje materijalističko objašnjenje:

„Početkom 1990-ih ideje o ženskoj književnosti i ženskom pismu stigle su i učvrstile se u Istočnoj Europi na paradoksalan način koji je, naposljetku i još jednom, razgradio marksističku tezu da se neka društvena teorija može ukorijeniti tek kada postoje dovoljno sazreli ekonomski uvjeti kao i jasno oblikovan klasni nositelj. U potpunom nedostatku feminističkog pokreta i društvene aktivnosti u prilog pravima žena, na književnoj sceni pojavile su se avangardne teorije i škole poststrukturalističkog feminizma s glamuroznošću i privlačnošću zapadne humanistike s kraja 20. stoljeća. [...] To je bilo razdoblje kada su ideje *l'écriture féminine*, kao i ideje o jedinstvenosti ženskog iskustva te fluidnom erotizmu ženskog tijela, ušle u akademski prostor putem zakona kulturnog transfera i pretvorile se u neizostavan i nedjeljiv dio zajedničkih nastojanja da se obnovi i izmijeni akademska misao obrazovanih ljudi iz onih zemalja koje su se, sve donedavno, nazivale komunističkima.“ (Isto: 173)

Nasuprot ovakvim ocjenama afirmacije feminističke književne teorije u Bugarskoj, u više tekstova o transferima i afirmaciji feminističke književnokritičke misli u postjugoslovenskom prostoru njihove autorice promjene u vlastitom kulturnom kontekstu vide na bitno drugačiji način – poistovjećuju ih s repatrijarhalizacijom kao očekivanim aspektom nacionalističkih ideologija koje su zavladaile novonastalim nacionalnim državama. Jasmina Lukić (2003) „[p]otiskivanje ženskog pisanja na marginu (tek nakon što je počelo ozbiljnije da se afirmiše)“ proglašava dijelom „procesa repatrijarhalizacije, koji je zahvatio sve sredine uvučene u krizu, i koji je bio povezan sa klimom nacionalne isključivosti i netolerancije“:

„Interesovanje i razumevanje pozicije Drugosti iz osamdesetih godina zamenio je u devedesetima totalizujući zahtev za unifikacijom svih gle-

3 Kirova primjećuje neke iznimke i pri tome spominje Srbiju koju zapravo koristi kao sinegdohu za prostor nekadašnje SFRJ, premda ne ulazi dublje u definiranje razlike.

dišta, pa su disonantni ženski glasovi postali apsolutno neprihvatljivi. Ratna kultura oslanja se na duboko patrijarhalni, mačistički model moći, koji rodna analiza ogoljava. Stoga nije čudno što se u ranim devedesetim godinama mnoge značajne autorke pojavljuju kao kritičarke te kulture, što su tada dominantne mizogine strukture moći jako teško prihvatale.“ (Isto)

Lada Čale Feldman pak govoreći prvenstveno o hrvatskoj situaciji, domaće stanje ocjenjuje kao oblik nepriznatog postkolonijalizma koji podrazumijeva ambivalentan odnos prema „'matici europske kulture' čiju ekskluzivističku bahatost zapravo i sami želimo reproducirati kada su u pitanju sve one društvene grupe koje bi mogle osporiti ili omekšati tvrdi stijenu nacionalnog identiteta i njegovih nosivih institucionalnih greda“ (Čale Feldman 2001: 39). Kako smo vidjeli, za razliku od kompleksa hrvatskog nacionalnog pozicioniranja u odnosu na Europu, bugarske književne povjesničarke nemaju problema s time da se u odnosu na nju postave kroz figuru zaostajanja i dostizanja. Ono što se dostiže prešutno se prihvaća kao temelj autoriteta u oblikovanju kulturnih politika te poluga izbavljenja od zaostalosti koja se projicira na druge.

Lada Čale Felman i Jasmina Lukić upućuju na odbijanje nacionalnih institucijskih utvrda da prihvate feminističku književnu kritiku u svoje okrilje, ali i na paralelno postojanje iste u nešto alternativnijim kulturnim prostorima.⁴

Dakle, dok Kirova vidi procvat feminističke teorijske misli, proučavateljice iz dijela država bivše Jugoslavije koje su prošle ratna zbivanja vide njezinu marginalizaciju. Ivana Latković upućuje da je nacionalistički kontekst u hrvatskoj povijesti književnosti motivirao pokušaje proširenja kanona okretanjem „prekomorskim i drugim udaljenim prostorima izmještene nacije, u književnosti dijaspore ili emigrantskoj književnosti“ (Latković 2018: 125). Ovaj proces preispisivanja kanona u novom (patrijarhalnom) ideološkom ključu u bugarskom

4 Čale Feldman tako upućuje na to „[d]a je riječ o novijoj, institucionalno neudomljivoj refleksiji, svjedoči i činjenica da su prijevodnim ili pak autorskim priložima na temu feminističke kazališne teorije i kritike dosad svoje mjesto nudili pretežito časopisi alternativnih uređivačkih politikâ“ (Čale Feldman 2001: 49). Jasmina Lukić pak situaciju u širem kontekstu prostorâ „kojima je namenjen ovaj časopis“ situaciju ocjenjuje ovako: „Iz perspektive kulture 'glavnog toka', žensko pisanje je sigurno marginalizovano, što je situacija na koju se pozivaju i mnoge autorke u ovom bloku. Ali, kao što ovaj blok isto tako pokazuje, devedesete ipak jesu period u kojem je objavljen čitav niz značajnih ženskih knjiga. To je i vreme šireg prodora feminističkih i rodnihi teorija u kritički diskurs domaćih autorki, što znači i da rodna svest postaje sve značajniji element ukupnog kulturnog miljea. Istina, ovi procesi se uglavnom odvijaju u prostorima književne margine i kulturnih alternativa, ali je sasvim jasno da su u devedesetim godinama kulturne alternative (a ovdje ne mislim samo na žensko pisanje i feminističku teoriju, već taj pojam uzimam u mnogo širem smislu) često imale mnogo veći značaj od 'glavnih tokova' književnih i kulturnih zbivanja, zagušenih novim socijalnim funkcionalizmom – lojalnošću novim državnim i nacionalnim politikama i željom za njihovom promocijom“ (Lukić 2003).

slučaju Kirova opisuje kao privilegiranje autora koji su pokazivali minimalan stupanj konformizma komunističkom režimu te takav poduhvat kritički opisuje kao samo novi oblik autoritarnosti koja opet ponavlja patrijarhalne obrasce:

„Novi izbor reproducira jedan od najuobičajenijih zadataka kritike totalitarnog doba – odrediti što je važno, a što nije, te orkestrirati i nadzirati književne ukuse čitatelja shvaćenih kao monolitna skupina. Dugoročno gledano, ‘demokratski’ alternativni kanon pokazuje prije svega unaprijed zadane preference vlastitih autora. Nije stoga čudno da se u tom kanonu nalaze samo pjesnici – i među njima – samo jedna žena.“ (Kirova 2016: 181)

Dakle, ideologije koje nastaju propašću socijalističkih režima su različite, ali ostaju postojano patrijarhalne, odnosno autoritarne. Opisane situacije u bugarskoj kulturi te u kontekstu zemalja koja su prošla ratna zbivanja razlikuju se od situacije u Sloveniji koja je zasigurno osjetila najmanji diskontinuitet u afirmaciji feminističke književne kritike.

U slovenskom kontekstu već 1996. godine Silvija Borovnik u knjizi *Pišu li žene drugačije? (Pišejo ženske drugače?)* pokušava uspostaviti osobitosti ženskog pisma i rodne razlike u književnosti, što predstavlja jedan od prvih koraka prema artikulaciji feminističke književne teorije u Sloveniji. Ipak, knjiga je naišla na kritičku recepciju. Primjerice, Ženja Leiler u recenziji iz 1997. godine osporava temeljne teze Borovnik ukazujući na razlike među samim autoricama i pronalazak istih obilježja i kod muških autora. Leiler zaključuje:

„Knjiga *Pišu li žene drugačije?* djelo je koje se u cjelini ne može usporediti s današnjim analitički i problemski usmjerenim raspravama o ženskom pitanju u književnosti. Stoga ni ne nadilazi pomodnost vlastitog izazova. Naime, ne ulazi u područje analiza koje se bave pitanjem odnosi li se posebna obrada književnosti koju pišu žene i na metodološki izazov ili ‘samo’ na tematsko proširenje znanstvenog interesa i osvjetljavanje zaboravljenih mjesta pojedinih nacionalnih književnosti. Prilog knjige današnjim metaliterarnim raspravama leži ponajprije u njezinoj labavoj enciklopedičnosti – u iscertavanju nekih glavnih točaka u povijesti slovenske proze koju su pisale (ili je pišu) žene. U takvom obliku i iz takve perspektive ona, naime, još nije bila osvjetljena.“ (Leiler 1997)

U novijem pokušaju Katja Mihurko Poniž 2021. godine objavljuje knjigu *Od vlastitog glasa do vlastite sobe – Književne stvarateljice od početaka do modernizma (Od lastnega glasu do lastne sobe – Literarne ustvarjalke od začetkov do modernizma)*, koja ambiciozno pokušava obuhvatiti žensko književno stvaralaštvo od mezopotamske kulture do modernizma, uključujući i autorice koje se obično smatraju dijelom svjetske književnosti, ali i autorice iz južnoslavenskih književnosti, tako da u knjizi nalazimo temeljne informacije o stvaralaštvu gotovo svih spisateljica čije tekstove u ovoj knjizi obrađujemo. Međutim, tako široko postavljena ambicija ne uključuje eksplicitnu teorijsku refleksiju vlastitih

polazišta, zbog čega knjiga ostaje na razini pregledne historiografije bez jasno artikulirane metodologije.

Slovenski primjer stoga predstavlja zaseban slučaj unutar južnoslavenskog prostora – ne toliko zbog odsutnosti ideoloških pritisaka, koliko zbog većeg stupnja institucionalnog kontinuiteta i dugoročnog interesa za rodna pitanja, pri čemu valja zabilježiti kako je upravo Slovenija među prvima u regiji ponudila održiv program rodni studija na doktorskoj razini. Taj se razvoj u mnogočemu odvijao usporedno s prevladavajućim zapadnoeuropskim teorijskim tokovima – uključujući i njihove ograničene aspekte, poput naglašene oslonjenosti na dekonstrukcijske i postidentitetske pristupe. Takvo usmjerenje nesumnjivo je omogućilo jačanje teorijske infrastrukture i institucionalne održivosti feminističke misli, ali je istovremeno otvorilo pitanje odnosa prema materijalnosti ženskog subjekta. U tom smislu slovenski slučaj, iako metodološki i institucionalno najdosljedniji, dijeli s nekim zapadnoeuropskim pravicima onu vrstu teorijskog iskliznuća koja riskira brisanje upravo onih figura za koje se zalaže – politički artikuliranih, historijski situiranih ženskih autora.

Zajednički nazivnik svih promatranih pristupa – bilo u Bugarskoj, Sloveniji, Hrvatskoj ili Srbiji – jest promišljanje mogućnosti feminističkog upisa u nacionalne književne narative kroz reviziju postojećeg kanona, izgradnju paralelnog ženskog kanona ili dekonstrukciju same ideje kanona kao hijerarhijskog i isključujućeg modela (Kirova 2016: 184–186).

Recepcija ženskih autorica može se u konačnici promatrati i kroz materijalne pokazatelje: uključivanje u lektire, antologije, školske kurikulume i nova izdanja, koji svi skupa oblikuju simbolički kapital autorica. Upravo u tim materijalnim tragovima, kao i u teorijskim napetostima koje ih prate, postavljaju se ključna pitanja suvremenog promišljanja književne povijesti: tko je taj koji govori, s koje pozicije i u čije ime, te na koji način ta pozicija omogućuje ili onemogućuje artikulaciju onih glasova koji su dugo ostajali na margini ili su pak potpuno isključeni.